

Потебня та потебніанці у лекціях Р. Якобсона у Масариковому університеті (Брно, 1935)

Володимир Звinyaцьковський

доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної філології,

Маріупольський державний університет

(вул. Преображенська, 6, Київ, Україна, 03037);

професор кафедри славістики,

Масариков університет (Брно, Чеська республіка)

e-mail: vyaz57@ukr.net; <https://orcid.org/0000000252422614>

1935 р. Роман Якобсон прочитав курс лекцій чеською мовою «Формальна школа та сучасне російське літературознавство». Тільки через 70 років було знайдено й надруковано чеський оригінал, а згодом вийшов російський переклад (не в усьому точний). Ця праця видатного представника формальної школи досі не була предметом аналізу українських філологів. Актуальність її полягає в тому, що у ній простежено зв'язок формальної школи з харківською філологічною школою.

Мета даної статті – ввести вказану працю Якобсона в коло джерел нині актуальної дискусії про Потебню та потебніанців. Протиставляючи вчення Потебні основним ідеям так званої психологічної школи у літературознавстві (іноді ця назва сприймається як синонім харківської філологічної школи), Роман Якобсон у своїх лекціях подеколи й сам услід В. Шкловському полемізує не з самим Потебнею, а з тим уявленням про його вчення, яке було зручним для того, аби формалісти могли відповідним чином вибудувати свою з ним полеміку (поезія не є «мисленням образами» і т. п.).

Крім методу порівняльного аналізу наукових текстів (лекції Якобсона [1935]; стаття Шкловського «Потебня» [1919]; пізні праці Потебні; праці потебніанців Д. Овсяніко-Куліковського, В. Харциєва, А. Горнфельда, Т. Райнова), автор даної статті використовує біографічний метод а Іа Т. Раупов. Цей метод вимагає брати до уваги історичний контекст наукової праці, психологічний стан її творця і т. п. Базовим результатом такого комбінованого підходу до полеміки Якобсона із Потебнею та потебніанцями є певне переосмислення розвитку теорії «поетичної мови» аж від її джерел.

Ключові слова: Роман Якобсон, формальна школа, Потебня і потебніанці, поетична мова, мислення образами

*Лінгвіст зробив помах своїми довгими руками,
причмокнув і так побідно подивився своїми білими
бробами, ніби він і справді розвінчав по меншій мірі
свого вчителя Потебню.*

М. Хвильовий «Вальдинети», 1927 [7, с. 197]

У 1935 р. Роман Якобсон у Масариковому університеті у Брні прочитав курс лекцій «Формальна школа та сучасне російське літературознавство». На той момент він уже 14 років прожив у Чехії і мову знав настільки добре, що свої лекції міг чеською написати (хоч і з помилками, як зауважив чеський видавець рукопису), а потім написане прочитати студентам.

Рукопис відшукався в Америці, був виданий 2005 р. у Брні [12], а 2011 р. у російському перекладі в Москві [10]. Однак оскільки повний український переклад цих лекцій навряд чи буде колись зроблено, а у книзі дещо сказано і про харківську філологічну школу, і до того ж у російському перекладі трапляються неточності, то автору пропонованого дискурсу й вдалося вартим дещо процитувати з чеського оригіналу (у власному перекладі), дещо подати у стислому переказі, а головне – спробувати осмислити те, що було в цих лекціях сказано Якобсоном про Потебню та потебніанців.

Однак насамперед слід указати на контекст і психічний стан, у якому перебував сам лектор у

тому семестрі, коли читалися ці лекції. Власний досвід біженства, еміграції та викладання у статусі біженця або емігранта (і до речі на тому ж самому філософському факультеті Масарикового університету, де рівно за 90 років до мене приступив до викладання Роман Осипович) – весь цей досвід мене навчив придивлятися до того, чому раніше, вивчаючи історію науки і праці попередників, я, чесно кажучи, мало надавав ваги, а саме: як розуміння вченим свого місця в науці, суспільного значення його наукової школи, самої його спеціальності залежить від суспільних умов його життя, його особистих переживань і т. п.

Щоправда, коли 1921 р. 25-річний Роман Якобсон приїхав до Чехії у складі місії Червоного Хреста, а потім служив у радянському посольстві, він аж ніяк не сприймав себе як біженця або емігранта. Так, він пустив тут коріння, вже наступного по приїзді року одружився з 22-річною красунею-петербурженкою Сонєю Фельдман, яка в Чехії вивчала медицину. Представник модного у 20-ті роки формалізму, він і серед формалістів був наймоднішим і найзнаменитішим, почасти скандально. Отже, 14 років по тому студентам Масарикова університету, можна сказати, пощастило: записавшись на курс Романа Осиповича, вони отримали можливість про формальну школу у філології дізнатися з самого що не є першоджерела.

До речі, ранні праці Якобсона і тоді були, і наразі є доступними у факультетській бібліотеці. Адже всі вони, починаючи ще з написаної 1919 р. у Москві монографії про Хлебнікова [9], видавалися в Чехії, де скандальні формалісти спочатку сприймалися не інакше, як у спайці з іще більш скандальними футуристами. Про це красномовно свідчить, наприклад, лист Якобсона до Маяковського з Праги від 8 лютого 1921 р.: «Сегодня в правительственной газете Тебя обругали матом. <...> Нехорошо, Володя, что ни слова мне не пишеш[ь], знаеш[ь], как меня интересует, что у Тебя нового. На днях состоится в чешском фабричном центре Брно вечер Твоих произведений для рабочих. <...> Целую. Рома». [14, с. 44, 45]

Стаття, у якій «лаялися матом», називалася «Футуризм як офіційна більшовицька поезія». [14, с. 44] А формалізм, відповідно, сприймався як офіційна теорія футуризму. І тоді цілком природньо було чекісту тов. Нетте, коли він ще був не пароплавром, а чоловіком, «напролёт болтать о Ромке Якобсоне и смешно потеть, стихи уча». Та й сам Якобсон 20-х, працівник радянського дипломатичного відомства (по суті такий самий «дипкур'ер», як тов. Нетте), аж ніяк не приховував свого радикального більшовизму, агітуючи робітників Праги та Брна «за савецкую власть».

На вечорах «робітничої поезії» у Празі і Брні читалися не лише чеські переклади поезій Маяковського, а й поезії самих празьких і брненських робітників. Навіть у Вікіпедії зазначено, що такий специфічно чеський напрямок модернізму, як **поетизм**, виріс саме з примітивізму та нестримного оптимізму цих пролетарських поетів. 1924 р. 23-річний Карел Тейге, один із фундаторів авангардної групи «Деветсил», у брненському журналі *Host* оприлюднив маніфест поетизму. Консультантом молодого авангардиста був Роман Якобсон, того ж таки року прийнятий до групи «Деветсил» як її почесний член. Близький до цієї ж групи художник-авангардист Йозеф Шима написав портрет Соні Якобсон, він донині є прикрасою Моравської галереї у Брні. Словом, 20-ті для подружжя Якобсонів були роками їх сімейної та суспільної гармонії у приємному колі чеських друзів. Кульмінацією цих років був приїзд Маяковського до Праги 1927 р.

Усе різко змінилося в 30-му, після самогубства Володимира Маяковського, арешту й розстрілу Володимира Сіллова. Починається систематичне переслідування футуристів у Росії та в Україні. «Деветсил» також 1934 р. припинив своє існування, і на думку чеських істориків мистецтва – не в останню чергу через зміну політичної обстановки у світі [13]. У тому ж році від старих друзів Роман Осипович дізнається, що в Москві він проходить фігурантом у так зв. «справі славівців», відкритій НКВС, як «представник реакційного

формалізму». Отже, з думками про можливе повернення віце-президента Празького лінгвістичного гуртка (далі ПЛГ) до Росії слід було розпрощатися раз і назавжди. Треба було, російською мовою кажучи, «остепеняться» в якості натуралізованого емігранта в Чехії, причому «остепеняться» в усіх можливих сенсах цього багатозначного слова, та й вік уже мав солідний. Треба було стати на твердий ґрунт постійної науково-викладацької праці, і такий ґрунт Якобсон знайшов собі у Брні від 1933 р., коли тут деканом філософського факультету став його давній друг, учень проф. Шахматова, проф. Травнічек. Професором цього ж факультету з 1930 р. був і член ПЛГ Богуслав Гавранек. 1934 р. їм з Травнічком вдалося попри спротив правої професури факультету провести Якобсона у доценти університету, а через декілька років він отримав і звання професора.

На мальовничій гірці *Žlutý korec* неподалік від філософського факультету як гриби виростили затишні вілли у стилі, названому брненським функціоналізмом. З вікон відкривався чудовий краєвид – ліси і пагорби. В одній із нових просторих вілл (№ 27 по вул. Барвіча – див. ілюстрації 1, 2) наймав квартиру Якобсон. На роботу доходив пішки за 20 – 25 хвилин. Під час літніх канікул продовжував наполегливо працювати. З листа до Богуслава Гавранка від 23 липня 1934 р. (мова оригіналу чеська): «У мене трудове натхнення. У Брні сам-самісінький, ані до міста не ходжу, ані на факультет. Соня в Сілезії». [15, s.16]. 1935 р. Соня пішла від Романа до композитора Павла Гааса, а Роман того ж таки року одружився із 27-річною чешкою Сватою Пірковою, поетесою, фольклористкою, перекладачкою Пастернака і Рембо. Серед таких бурхливих особистих та соціальних подій 1935 р. писалися, а потім читалися лекції, у яких один із провідних формалістів давав звіт – може не так студентам, як собі самому, – про джерела, підсумки та перспективи розвитку формальної школи у філології.

Як я вже сказав, найдужче мене зацікавила саме оцінка джерел, себто наукового внеску попередників. Адже контекст і аудиторія лекцій Якобсона, як можна здогадатися, не тільки не вимагали від лектора ані зовнішньої, ані внутрішньої цензури, а, навпаки, максимально сприяли простоті та щирості його оцінок. Отже маємо унікальну можливість на прикладі конкретних Якобсонових оцінок перевірити, чи має рацію проф. І. Поспішил, коли стверджує, що взагалі членам ПЛГ були притаманні «схильність до доктринерства, огульне засудження, нетерпимість до інших підходів», які часто мали «не тільки методологічний, але й генераційний, особистісний та гостро політичний характер». На думку І. Поспішила, «Якобсон переніс із революційної Росії революційність та колективність і в науку <...>». [2, с. 70, 71] Тим цікавіші його оцінки попередників формалізму, що вони, як не *de*

jure, то *de facto*, є нормативними для всієї формальної школи. А дискусія щодо оцінки Потебні Віктором Шкловським, яка також увійшла в корпус лекцій Якобсона (про неї далі буде), має на меті не відкинути, а уточнити ранні погляди формалістів на «харківську школу».

Однак для того, щоб оцінити у цілому навіть і те, чим сам давно користуєшся, треба це щонайменше перечитати. Можна лише поспівчувати лекторам доінтернетної доби: аби перечитати, їм треба було мати книжку під рукою. Моє спеціальне співчуття емігранту, змушеному покинути ретельно зібрану домашню бібліотеку. Так, є факультетська бібліотека, і можна пошукати ДУЖЕ потрібну книжку в інших бібліотеках Чехії – але ж НЕ ВСІ ті книжки, які потрібні для ОГЛЯДОВОГО курсу. Тут, як правило, доводиться обмежуватися тим, що є на факультеті.

А що там було із праць Потебні і праць про нього у 1935 році? Це легко перевірити, бо ж інтенсивне бомбардування Брна насамкінець 2-ї світової війни Масариків університет і його факультетські бібліотеки, на щастя, пережили без матеріальних втрат (хоч, на жаль, університет тоді зазнав людських втрат, у тому числі серед членів ПЛГ: так, від авіабомби загинула у розквіті сил теоретик літератури Вера Лішкова, про що Б. Гавранек повідомив Р. Якобсона у листі від 27 червня 1945 р. [15, s. 19]).

Отже, переглянувши наявні на сьогодні на факультеті книжки, видані до 1935 р. на тему, яка наразі нас цікавить, може стверджувати, що Якобсон, готуючись до лекції про Потебню, мав під рукою лиш одеське перевидання 1922 р. ранньої праці «Думка і мова» та книжку Тимофія Райнова [5]. І цей вибір долі чітко позначився на оцінках Якобсона.

Історик науки Тимофій Райнов, учасник потебніанського періодичного видання «Вопросы теории и психологии творчества» (Харків), одним із перших зацікавився питаннями психології творчості не митця, а вченого (і дана моя праця по суті продовжує райновську традицію на прикладі Якобсона). Його улюблені персонажі – анахорети та аскети від науки, не обов'язково гуманітарної (пор. наведену у Вікіпедії назву одної з невиданих праць Райнова: «Лицар червоного променя. До психології творчості К. А. Тімірязєва»). А саме такий, сказати б, агіографічний образ Потебні створили після його смерті його учні. Так, коли молодий Антон Чехов написав повість «Нудна історія» про видатного вченого, який насамкінець своєї науково-педагогічної діяльності втрачає її мету (до речі, сам момент втрати мети відбувається у Харкові), молодий професор М. Ф. Сумцов, учень Потебні, відповів молодому письменнику

великою за обсягом статтею у «Харьковских губернских ведомостях», наприкінці якої, замість висновку, порадив автору повісті прочитати щойно виданий збірник спогадів про Потебню як людину, цілком і повністю віддану своїй науці, яка, за слушною думкою Сумцова, має свою спеціальну мету замість давати (на вимогу Чехова) «готові відповіді на загальні питання про життя і щастя». [6]

Однак (ніби продовжує цю думку Райнов), не проголошуючи у своїх лекціях блискучих банальностей, не маючи лекторської харизми, Потебня гостро відчував самотність навіть серед своїх студентів. Аби зберегти всі нюанси думки Райнова, наведу її в оригіналі: «<...> среди своих слушателей Потебня не мог считать себя популярным. Филологов в наших университетах, особенно провинциальных, всегда было немного. Но и эти немногие из числа харьковских студентов не все могли и желали научиться чему-нибудь у Потебни» [5, с.10]. Хоч, з іншого боку, зумів же 24-річний Аркадій Горнфельд (навіть не будучи філологом, як це спеціально підкреслює Райнов) у своїй першій друкованій праці «О лекциях А. А. Потебни» у «Харьковских губ. ведомостях» (потім увійшла до збірки «Памяти А. А. Потебни», Х., 1892) так сформулювати мету, з якою Потебня аналізував будь-який художній твір: «пробудить в слушателях веру в бесконечное без логического построения его идеи» [1]. А. Г. Горнфельд учився на юридичному факультеті, курс Потебні з теорії словесності відвідував як вільний слухач, але протягом усього життя називав харківського професора своїм учителем, його спосіб аналізувати твір вважав найбільш глибоким та перспективним. А в устах одного із провідних літературних критиків першої половини ХХ ст. це щось принаймні значить.

Але ж Якобсон, незважаючи на такі «винятки», добре йому відомі, з перших слів частини своєї лекції, присвяченої Потебні, підхоплює райновський мотив про самотність харківського професора, зауважуючи, що він «перебував у провінційному середовищі, яке навряд чи могло його надихати». [12, s. 34]

А чим же він надихався? Якобсон мусив би пам'ятати, що сам Потебня починає спеціальний розділ про натхнення із згадки про 4 його «роди» за Платоном: «перший — у віщуваннях повідомляється від Аполлона, другий — у таїнствах очищення від Вакха, третій — у поезії від муз, четвертий — від Ерота й Афродіти». [4, с. 290] Оскільки агіографія Потебні ніби виключає 2-й і 4-й, доводиться обирати між 1-м і 3-м. Але якщо (як знов це робить Якобсон) брати готову відповідь Райнова (Потебня надихався німецьким ідеалізмом кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.), то це нас принаймні звільняє від трудного вибору: адже у цій системі координат 1-е і 3-е не виключають одне одного.

Як наголошує Якобсон, Потебня «навчався на філфаці Харківського університету, тоді досить провінційного, а за кордоном – лише один (1862) рік, ще до появи младограматичної течії» [12, s. 34], і того ж таки 1862 р. написав свій знаменитий твір «Думка і мова». Тут знов-таки ми не можемо нехтувати фактором бібліотеки: хіба той факт, що Потебня був за кордоном ще до появи младограматичної течії, автоматично означає, що він не був з нею ознайомлений? Однак припущення про невігластво харківського «провінціала» щодо актуальних праць з його фаху потрібне Якобсону ось для чого: воно (невігластво) нібито «надавало вченню Потебні його специфічного характеру». А саме: «нові ідеї лінгвістів 70-80-х років опинилися на його периферії, ядро ж його концепції походило <...> ще з доби романтизму, здебільшого від Гумбольдта». [12, s. 34] Така щира заглибленість геніального вченого до ядра старих нерозв'язаних питань, без відволікань на модні нові, стала, як вважає Якобсон, «чинником прогресивним» – «як це часто буває в історії культури». [12, s. 34]

Далі лектор нагадує студентам відомий їм приклад з історії французької поезії – так само запізнений в ту ж саму добу середини ХІХ ст. романтизм таких поетів, як Бодлер, «а надто Лотреамон»: «поетів, які оминули хвилю антиромантичної реакції і зберегли інтимний зв'язок із традиціями романтизму». А відтак, для свого часу маргінальні, вони заклали магістральний напрям нової французької поезії «від символізму до сучасного нам сюрреалізму». [12, s. 34]

У цьому аспекті, який ми сьогодні назвали б культурологічним, видається логічною наступна теза Якобсона: найкраще відділити плідне романтичне зерно потебніанського вчення від плевел застарілих наукових догм доби романтизму вдалося Андрею Белому як «провідному теоретику російського символізму». [12, s. 35] А плевели – це насамперед «ідеї Гербарта і його учнів» щодо «психології творчості», що їх некритично відтворював Потебня у своїй першій (1862 р.) праці «Думка і мова», яка, хоч і не була останньою, але стала найвідомішою серед філологів, адже перевидавалася чотири рази, як це підкреслює Якобсон, тримаючи при цьому в руках саме четверте (одеське) її видання [3].

Теоретично можна було б погодитися з думкою Томаша Гланца, чеського видавця і коментатора лекцій Якобсона, про те, що брненський лектор відрізняв юнацьку концепцію «Думки і мови» (1862), «щодо якої він (Якобсон. – В. З.) зауважує, що вона ще сильно позначена психологізмом доби, в яку писав її 25-річний автор», від спадщини пізнього Потебні, такої «як «Із записок з теорії словесності» (1905), що були оприлюднені

більш як через 40 років по першій книжці». [12, s. 134] Однак щоб практично докопатися до цієї «зрілої» концепції, читаючи рідкісне і громіздке харківське видання 1905 р. (навіть якщо б Якобсон його десь дістав), треба було покласти на це ціле життя. У тім-то й річ, що фактично не існує чіткої межі між «раннім» та «зрілим» Потебнею. Була безперервна еволюція його дослідницької думки, були блискучі прозріння у лекторському монолозі Потебні. Як ми вже бачили, Якобсон не пропустив зауваження Райнова про самотність Потебні: навіть ті учні, які **хотіли** вчитися, не впоралися з напором думки генія і не допомогли йому (ані за життя, ані по смерті) скласти чітку й прозору концепцію, доконечно з'ясувати головну ідею його натхнення, яке і після 1905 р. так і лишилося десь «між музами та Аполлоном».

Адже «Із записок з теорії словесності» в авторському оригіналі – це просто три об'ємні папки рукописних нотаток Потебні, якими він користувався при читанні лекцій з теорії поезії, прози і теорії міфа для студентів Харківського університету і які його учні (В. Харциев, О. Ветухов, Б. Лезін і В. Кашерінов), здійснивши надзвичайно важку роботу по розбору цих папок, згрупували у певному, зі свого погляду, порядку і опублікували 1905 р. Цю книгу прочитати від початку до кінця і в 1905, і в 1935 р. було майже неможливо. А винятковими читачами (огими «майже») були ті, хто читав її з метою науково-ециційної критики для нового перевидання.

Такі люди знайшлися вже після 2-ї світової війни. Це були два київські науковці з Інституту філософії АН УРСР Іван Іванько і Альда Колодна, які 1976 р. видали новий варіант «Із записок...» в оригіналі, а 1985 р., вже після смерті Івана Васильовича, вийшло аналогічне видання українською (у перекладі Альди Іванівни).

Отже, Потебня, фактично геній-одинак, якому протягом цілого століття довелося чекати на критичне перевидання його головного твору, і в цьому, як майже в усьому іншому, був не стільки попередником формалізму з його колективним способом пошуку істини, скільки його антиподом. Якобсон відчув і в своїх лекціях зумів передати цей, сказати б, онтологічний трагізм стану гуманітарія у науково-технологічному ХХ столітті (до якого, щоправда, Потебня не дожив, але якимсь дивом дожили і, протягом століття, актуалізувалися його ідеї), тому що він відповідав його власному стану на момент читання лекцій – хоч і причини, і спосіб, яким їх пробував долати і зрештою подолав Якобсон, були зовсім інші (але про спосіб скажу згодом).

Отже, дійшовши у своїй лекції про Потебню до так зв. «психології творчості» та «психологічної» (харківської) філологічної школи, Якобсон всю її виводить лише з одної ранньої книжки «Думка і мова» і зауважує наступне: «Найчастіше траплялося так, що саме те, що в цій книжці є найбільш застарілого і найменш оригінального, її психологічний баласт, вважалося її найціннішим

елементом і трактувалося та популяризувалося як власне вчення Потебні. Праці т. зв. потебніанців, учнів та наступників Потебні, присвячені розбору та пропаганді вчення Потебні про мову і про поезію, насправді здебільшого пропагують так зв. «психологію творчості» Потебні, тобто його компіляцію психологічних зауваг Гербарта та його учнів, на сьогодні геть застарілу. Йдеться насамперед про праці, вміщені в збірниках «Вопросы теории и психологии творчества», які почало видавати з 1907 р. харківське товариство потебніанців, а також про поодинокі статті про вчення Потебні у післяреволюційних українських виданнях. Саме в Україні вульгаризація ідей Потебні тривала найдовше і розголос мала найбільший. Нажаль, наукова критика його ідей також ґрунтувалася не на його власних працях, а на їх спотвореному образі, створеному його пропагандистами». [12, с. 36]

Для ілюстрації даної тези Якобсона можна навести славнозвісну ідею про «поезію як мислення образами», яку **нібито** висловив Потебня. Автор уже першої спроби відмежувати новітній формалізм від старого потебніанства – 26-річний Віктор Шкловський у статті «Потебня» – доклав чимало зусиль задля її розвінчання. Однак формула „образність = поетичності“, під яку, за версією Шкловського, Потебня «підганяв» аналіз фактів поетичної мови, – Потебні не належить (хоч на ній часто ґрунтуються висновки Харциєва або Овсяніко-Куліковського).

Ніби продовжуючи хибну тенденцію раннього Шкловського, Якобсон у своїй лекції про Потебню надає аж надто вільний чеський переклад «цитати» з книги «Думка і мова». Якщо спробувати буквально перекласти цю **нібито** цитату українською, то вона звучатиме так: «Знаходимо в художньому творі ті ж самі ознаки, як і в слові». [12, с. 41] Насправді ж у праці Потебні йдеться не про *мистецтво слова*, а про *слово як мистецтво*: «Находя, что художественное произведение есть синтез трех моментов (внешней формы, внутренней формы и содержания), результат бессознательного творчества, средство развития мысли и самосознания, т. е. видя в нем те же признаки, что и в слове, и наоборот, открывая в слове идеальность и цельность, свойственные искусству, мы заключаем, что и слово есть искусство именно поэзии» [3, с. 34].

При цьому не можна сказати, що Якобсон ігнорує дане відкриття Потебні. Навпаки, він звертає увагу тих своїх чеських слухачів, які займаються вивченням міфології, на думку Потебні про те, що «метафора може бути об'єктивована, може бути перенесена до реальності, може бути прожита як іманентна складова реальності», і в такий спосіб «поетичний образ стає міфом». [12, с. 43]

Ця ідея (одна з найактуальніших і для гуманітаристики ХХІ ст.) отримала подальший розвиток у згаданих мною нотатках Потебні з теорії словесності. Як вказували їх видавці І. Іваньо та А. Колодна, «міфологічне мислення, в чому глибоко переконаний учений, притаманне не одному якомусь часові, а людям усіх часів, що перебувають на певному ступені розвитку думки, до того ж це мислення виступає як єдино можливе, необхідне, розумне». [4, с. 17]

Що ж до ставлення Якобсона до харківської філологічної школи, яка і у 20-ті і навіть у 30-ті роки так або інакше продовжувала розвивати ідеї Потебні, то, проживши всі ці роки у Чехословаччині і активно підтримуючи зв'язки лише з однодумцями з колишнього ОПОЯЗа й Московського лінгвістичного гуртка, він, щоб там не казав про «поодинокі статті про вчення Потебні у післяреволюційних українських виданнях», насправді не був належно поінформований про життя потебніанських ідей в українській філології 20-х – початку 30-х років. Проте у тому психологічному стані, в якому перебував Якобсон 1935 р., він, власне, і не потребував багато знань про еволюцію старої потебніанської поетології в нових обставинах радянської України. Та й політичні умови як на сході, так і на заході Європи 30-х років все одно не сприяли природному розвитку науково-гуманітарних теорій. Є дані про те, що коли 1933 р. Гітлер прийшов до влади у Німеччині, Якобсон хотів спішно покинути сусідню з нею Чехословаччину, і тільки отримані ним відомості про відкриття НКВС «справу славистів» стали йому на заваді. Схоже, відчуття загнаності у глухий кут не покидало філолога на протязі всіх його брненських семи років. Однак, підбиваючи підсумки, відділяючи перспективні наукові шляхи від безперспективних, Якобсон, ще не знаючи, що попереду у нього Гарвард, фактично вже готувався до нового старту, до переходу від старого формалізму до оновленої семіології та новітнього структуралізму, одним із фундаторів якого йому невдовзі доведеться стати. Лекція як жанр передусім науково-популярний надає вченому прекрасну можливість повернутися до питань найбільш загальних, нібито давно розв'язаних, а насправді просто занедбаних.

Приклад: Потебня рішуче відкидав ідею свого вчителя Гумбольдта «про нероздільну єдність мови й мислення» [12, с. 42] на підставі того, що математичне або музичне мислення для свого втілення у формулу або мелодію не потребує посередництва слова. Проте, як каже у лекції Якобсон, тут йдеться просто про різні мови, бо ж крім «словесної, голосової» мови існують мова математики, мова музики і т. ін. Усі такі мови, так само як словесна, є системами знаків, «а отже – проблемою семіотики, тобто науки про знаки», що розглядає «ідею і знак як нероздільно зв'язані між собою у вищу діалектичну єдність». [12, с. 42] Потебня піддавав сумніву нероздільність цього

зв'язку – і це була, за Якобсоном, перша з двох головних помилок харківського професора.

Другою помилкою Потебні Якобсон вважав саму постановку питання (некоректну) про те, яка функція слова є важливішою – практична чи поетична (відповідь Потебні – поетична). Однак знак є, власне, рівнодіючою цих двох протилежно спрямованих функцій: «Практична спрямована на предмет, поетична – на сам знак». [12, s. 42]

Але ж знов-таки: «пізній» Потебня вже не вдається до «лобового» протиставлення цих двох функцій, через заперечення практичної поетичною. Діалектику знака і значення, на яку вказує Якобсон, «пізній» Потебня також враховує, але інакше, а саме – посилюючись на індивідуальне сприйняття слова мовцем.

І ось тут зрештою стає у пригоді та сама ідея паралелізму (не ототожнення!) слова і поетичного образу: «Як слово своїм уявленням побуджує того, хто розуміє, створити *своє* значення, визначаючи тільки напрям цієї творчості, так поетичний образ у кожному, хто розуміє, і в кожному окремому випадку розуміння знову й знову створює собі значення. Кожний раз це творення (звичайно, не в дивовижному розумінні народження з нічого, а відомої кристалізації стихій, що перебувають у свідомості) відбувається в новому середовищі й з нових елементів» (курсив Потебні). [4, с. 273]

Але тут уже дивним чином підриваються основи філології як науки. Якщо сприйняття є щоразу індивідуальним, чим тоді індивідуальне сприйняття фахового філолога «ліпше» будь-якого іншого індивідуального сприйняття?

А тепер пригадаємо, як десь через шістьдесят років після брненських лекцій вже гарвардський професор Якобсон одною реплікою, яка з тих пір передається серед філологів від покоління до покоління, з уст в уста, вбив бажання своїх колег долучити до сонму гарвардських світил *big writer* Vladimir Nabokov. Якобсон, болісно реагуючи на ритуальне *big writer*, запитав: «Are we next to invite an elephant to be Professor of Zoology?»

Отже, повертаючись до наших роздумів про місце гуманітарія у науково-технологічному ХХ столітті, можемо бачити остаточний вибір Якобсона, а саме – нищення особливостей гуманітарних наук як «не зовсім наук», розчинення цих особливостей у спільному для всіх наук розчині «точного наукового мислення».

На пояснення наведу вже останній приклад, але не з лекцій Якобсона, а з іншої його праці, також задуманої і розпочатою в Брні у другій половині 1930-х років. Повертаючись (рівно через 20 років) до свого старого брненського задуму, вже не формаліст, а структураліст Якобсон мимоволі стає на кругу й небезпечну «потебніанську» стежку.

Перед нами яскравий приклад улюбленого прийому структуралістів – наукоподібна рефлексія з приводу одного вірша, ще краще – одного рядка: «Строка Махи о зове горлицы» [11]. Статтю з такою назвою було задумано до збірки на честь 60-річчя ректора Масарикова університета Арне Новака – критика і літературознавця, члена ПЛК (його іменем сьогодні називається вулиця, на якій розміщено філософський факультет). Але скласти та видати збірку не вдалося, бо саме в цей час німці окупували Чехословаччину, Новак передчасно помер, не доживши до свого 60-річчя, Якобсон покинув Брно. І до 20-річчя з дня смерті Арне Новака і 80-річчя з дня його народження Якобсон все ж таки дописав і оприлюднив задуману статтю, на першій сторінці якої віддав належне чеському філологу: «Не знаю, що мене наиболее привлекло и восхищало в авторе первого и поныне единственного синтетического обзора всей чешской литературы – широта ума и сердца, неутолимая любовь к жизни и искусству, непреклонная отвага бесстрашного бойца, непримиримая ненависть к торгашеству и подхалимству или же строгая независимость оценок, чуждающаяся всякого доктринёрства и провинциализма». [11, с. 1] Цей образ проф. Новака схожий, до речі, на образ проф. Потебні у брненських лекціях: непровінційно мислячий філолог у провінційному оточенні.

Карел Гинек Маха (1810 – 1836) – ключова фігура чеського романтизму, один із улюблених поетів Арне Новака. Поему (або *veršovaný románek*) Маха *Máj*, видану автором за півроку до смерті, Якобсон характеризує так: «Его *Máj* <...> был первой и, по существу, единственной подлинно романтической поэмой в чешском художественном творчестве. Строка, проходящая своего рода лейтмотивом сквозь весь этот *veršovaný románek*, <...> была темой статьи, задуманной мною для сборника к 60-летию Арне Новака, глубоко постигнувшего антитетическую сущность *Мая*, которую мнимо пасторальная дубрава с воркующей горлинкой так часто заслоняла начётчикам-верхоглядам». [11, с. 1]

Уже тут у читача, знайомого із сюжетом поеми Махи, не може не виникнути сумнів у існуванні отих «начётчиков-верхоглядов»: годі навіть сподіватися угледіти якусь «пасторальність» у творі про вбивство сином батька, страту вбивці, горе коханої сина, на яку спокусився його батько, і т. п. романтичні жахи.

Інша річ, що «антитетична сутність» романтичного твору, власне, виявляється не лише в сюжетних, а й у образних антитезах: як на рівні понятійних символів (або архетипів, як сказав би структураліст-юнгеанець), так і символів звукових або звуко-образних (вживаючи цей термін, Якобсон нагадує, що ввів його Осип Брік – [11, с. 4]). А таку символіку можна відчути та проаналізувати тільки працюючи з оригіналом. Тому рядок *Hrdliččin zval ku lasce hlas*, який (з незначними варіаціями) знов і знов лунає в знакових місцях тексту (як знов і знов протягом усього травневого дня цей любовний

заклик горлиці справді лунає по всій Чехії), взагалі не піддається перекладу (як і вся ця поема), бо в перекладі пропадає ціла система звукових антиномій, напр.: *laska* (кохання) – *skalka* (невеличка скеля над озером, на якій і навколо якої за сюжетом поеми відбуваються різні жахіття).

Але що це доводить, крім неможливості адекватного перекладу поезії (що, власне, не є аж такою новиною)? Нам, аби прийняти головну ідею статті Якобсона про «антитегічну сутність» поеми, насамперед потрібно взяти на віру авторитет Новака як автора «єдиного синтетичного огляду чеської літератури» та унікальність (за концепцією, знов-таки, Новака) поеми Махи як «єдиної романтичної чеської поеми» – усе те, на що Якобсон посилається на початку статті. Тільки за цих умов система «звукообразів», виявлена Якобсоном, – як ілюстрація, а не як самостійна інтерпретація – набуває логіки і чинності.

Тимчасом Потебня закликав до іманентного, від початку до кінця, аналізу саме поетичної форми ліричного висловлювання, абстрагуючись як від рудиментів сюжету, так і від тлумачень авторитетних попередників. «Так у вірші Фета: *Облаком волнистым Пыль встаёт вдали; Конный или пеший — Не видать в пыли.*



Лл. 1. Барвіча, 27. Вхід з вулиці.

Вижу: кто-то скачет На лихом коне. Друг мой, друг далёкий, Вспомни обо мне! — **тільки форма** настроює нас так, що ми бачимо тут не зображення одиничного випадку, зовсім незначного за своєю звичайністю, а знак або символ невизначеної низки подібних положень і зв'язаних з нею почуттів. Щоб переконатися в цьому, досить зруйнувати форму. З яким здивуванням і сумнівом в розсудливості автора й редактора зустріли б ми на особливій сторінці журналу таке: «Вот что-то пылит по дороге, и не разберёшь, едет ли кто или идёт. А теперь видно... Хорошо бы, если бы захал такой-то!» — приклад Потебні [4, с. 284].

У найсміливішій із праць Потебні, яка далеко випередила свій час, «Із записок з теорії словесності», такими прикладами, власне, усе й обмежилось – програма лишилась нереалізованою. Тим не менше абсолютно слушною є теза Якобсона на початку його лекції про Потебню 1935 р.: «<...> немає сумнівів, що найбільше значення для розвитку <...> теорії поетичного твору, теорії поетичної форми мав Олександр Потебня. За походженням українець <...>» [12, s. 34].



Лл. 2. Барвіча, 27. Вид збоку.

Список використаної літератури

1. Горнфельд А. О лекциях А. А. Потебни. Из воспоминаний бывшего слушателя // *Харьковские губ<ернские> ведомости*, 1891, 29 ноября.
2. Поспишил И. Брненская судьба Романа Якобсона в призме *vota separata*. *Питання літературознавства*. 2016, № 94, с. 68 – 81.
3. Потебня А. Мысль и язык. Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. 198 с.
4. Потебня О. Эстетика і поетика слова. К.: Мистецтво, 1985. 302 с.
5. Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. Петроград: Колос, 1924. 110 с.
6. Сумцов Н. О типе ученого в рассказе А. Чехова «Скучная история». (По поводу одной публичной лекции) *Харьковские губ<ернские> ведомости*, 1893, 22 апреля.
7. Хвильовий М. Повне зібрання творів у 5 т. К: Смолоскип, 2019, т. 4. 707 с.
8. Шкловский В. Потебня. *Сборники по теории поэтического языка*, вып. 3. Петроград: 18-я государственная типография, 1919, с. 13 – 23.
9. Якобсон Р. Новейшая русская поэзия. набросок первый. Прага: типография «Политика», 1921. 68 с.
10. Якобсон Р. Формальная школа и современное русское литературоведение / . Ред.-сост. Т. Гланц; перев. с чеш. Е. Бобраковой. М.: Языки славянских культур, 2011. 280 с.
11. Якобсон Р. Строка Махи о зове горлицы. Preprinted from: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. Mouton & Co, s.a. 20 с.
12. Jakobson R. Formalistická škola a dnešní literární věda ruská / Editor Tomáš Glanc. Brno: Academia, 2005. 322 s.

13. Konec avantgardy? Od mnichovské dohody ke komunistickému převratu. V Řevnicích : Arbor vitae, 2011. 362 s.
14. Letters and other materials: from the Moscow and Prague Linguistic Circles : 1912-1945. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1994. 312 p.
15. Quadrilog: Bohuslav Havránek, Zdenka Havránková, Roman Jakobson, Svatava Pírková-Jakobsonová / Vzájemná korespondence 1930 – 1978. Praha: Karolinum, 2001. 132 p.

Надійшла до редакції 05 травня 2023 р.

Прийнята до друку 01 червня 2023 р.

References

1. Gornfield A. (1891): On the lessons of A. A. Potebnya. From memoirs of former student. *Harkovskiye guberni domosti*, November 29.
2. Pospíšil I. (2016): Brno destiny of Roman Jakobson in context of *vota separata*. *Pytannia literaturoznavstva*, № 94, c. 68 – 81.
3. Potebnya A. (1922): Thought and Language. Odessa: Gosudarstvennoye izdatelstvo Ukrainy. 198 p.
4. Potebnya O. (1985): Aesthetics and Poetics of the Word. K.: Mystetstvo. 302 p.
5. Raynov T. (1924): Alexandr Afanasievich Potebnya. Petrograd: Kolos. 110 p.
6. Sumtsov N. (1893): On the type of scientist in A. Chekhov's *A Dreary Story*. (On a public lecture). *Harkovskiye guberni domosti*, April 22.
7. Chvyliovy M. (2019): Compl. Works in 5 vol. K: Smoloskyp, vol. 4. 707 p.
8. Shklovsky V. (1919): Potebnya. *Sborniki po teorii poeticheskogo yazyka*, vol. 3. Petrograd: Gosudarstvennaya tipografiya 18, pp. 13 – 23.
9. Jakobson R. (1921): The newest Russian poetry. Sketch 1. Prague: Printing house "Politika". 68 p.
10. Jakobson R. (2011): The Formal School and Modern Russian Literary Studies / Editor Tomáš Glanc.; transl. from Czech by E. Bobrakova. M.: Yazyki slavianskikh kultur. 280 p.
11. Jakobson R. (s.a.): Macha's vers on the call of the dove. Preprinted from: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. Mouton & Co. 20 p.
12. Jakobson R. (2005) *Formalistická škola a dnešní literární věda ruská* / Editor Tomáš Glanc. Brno: Academia. 322 p.
13. Konec avantgardy? (2011): od mnichovské dohody ke komunistickému převratu. V Řevnicích : Arbor vitae. 362 p.
14. Letters and other materials (1994): from the Moscow and Prague Linguistic Circles : 1912-1945. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications. 312 p.
15. Quadrilog (2001): Bohuslav Havránek, Zdenka Havránková, Roman Jakobson, Svatava Pírková-Jakobsonová / Vzájemná korespondence 1930 – 1978. Praha: Karolinum. 132 p.

Submitted May 05, 2023.

Accepted June 01, 2023.

Volodymyr Zvinyatskovsky, Doctor of Philology, Professor, Mariupol State University, Department of Applied Philology (6, Preobrazhenska Str., Kyiv, Ukraine, 03037) and Masaryk University, Department of Slavonic Studies (Brno, Czech Republic); e-mail: vyaz57@ukr.net; <https://orcid.org/0000000252422614>

Potebnya and his Followers in Roman Jakobson's Lectures at the Masaryk University in Brno (1935)

In 1935 Roman Jakobson gave a series of lectures in Czech titled "The Formalist School and Contemporary Russian linguistics". It was only seventy years later that the Czech original was discovered and published, followed by a not always accurate Russian translation. This work by a prominent member of the Formalist School has until now not been analyzed by Ukrainian scholars. Its importance lies in the fact that in it a link is demonstrated between this school and the Kharkov Philological School.

The purpose of this article is to place this work by Jakobson among the group of sources of the current discussion about Potebnya and his followers. By contrasting Potebnya's teachings with the fundamental ideas of the so-called psychological school of literary study (a name sometimes assumed to be a synonym of the Kharkov Philological School), in his lectures Jakobson himself occasionally, following Viktor Shklovsky's example, polemicizes not with Potebnya himself, but with that view of his teachings that suited the Formalists themselves in order to in turn construct their own polemic (that poetry is not "thinking in images", etc.).

Apart from the method of comparative analysis of scholarly texts (Jakobson's lectures [1935]; Shklovsky's article "Potebnya" [1919]; Potebnya's late works; the works of the followers of Potebnya D. Ovsyanniko-Kulikovskiy, V. Khartsiev, A. Gornfeld, T. Raynov) the author of this article uses the biographical method à la T. Raynov. This means taking into account the historical context of the scholarly work, the psychological state of the scholar while creating it etc. The basic result of such a combined approach to Jakobson's polemic with Potebnya and his followers is a certain reassessment of the development of the doctrine regarding "poetic language" when viewed in its sources.

Key words: Roman Jakobson, The Formalist School, Potebnya and his followers, poetic language, thinking in images
